

שיטת הרמב"ם במכירת שטרות

פתיחה

הגמרא (כתובות פו. ובמקומות נוספים) מביאה דין שפסק שמואל:

גופא, אמר שמואל: המוכר שטר חוב לחבירו וחזר ומחלו – מחול.

רבותינו הראשונים התקשו בהבנת דין זה של שמואל, שהרי כיצד ייתכן שזכות המחילה נשאר בידו של המוכר, אם אכן מכר את שטר החוב ללוקח?

מתוך ההסברים בראשונים לדין זה אנו לומדים את שיטותיהם בהבנת התוקף והמשמעות של מכירת שטרי חוב. במאמר זה נתמקד בשיטת הרי"ף והרמב"ם במכירת שטרות, תוך השוואה לשיטות החולקות.

לפני הכול, אבקש לסקור בקצרה את הסברי הראשונים השונים:

הסברי הראשונים בדעת שמואל

מדוע המוכר שטר חוב לחברו יכול למחול?

א. רבנו חננאל (הובא ברי"ן כתובות מד. מדפי אלפס)¹: "משום דיכול למימר עיינית בחושבני ולא פש לי גביה ולא מידי, אי נמי איסתפקא לי מילתא אי פריע אי לא פריעא, ומספיקא לא מגבינן שטרא". לפי פירוש זה, אין מדובר ממש במחילה, אלא בנאמנותו לברר שלא היה חייב לו מעיקרא.

ב. הרי"ף (כתובות מד: מדפי אלפס) והרמב"ם (מכירה פרק ו הל' יב): במכירת שטרות דרבנן ודאורייתא עדיין חייב הלווה למלווה, ולכן יכול למחול. כאמור, בהבנת שיטה זו נרחיב בהמשך.

ג. ר"ת²: כי מכר לו רק שעבוד נכסים, ולא שעבוד הגוף. ביתר הרחבה נאמר כי לשיטת ר"ת ישנם שני שעבודים למלווה על הלווה: שעבוד נכסים – שאותו המלווה יכול למכור, ושעבוד הגוף ("שגופו של הלווה משועבד לפרוע לו")³ – שאינו בר מכירה⁴. בעוד ששעבוד הגוף הוא עיקר החוב, שעבוד הנכסים הוא ביטחון לגביית החוב מדין ערבות⁵. בכך מובן שכשם שערב נפטר מערבותו כאשר המלווה מחל ללווה, כך גם כאשר פוקע שעבוד הגוף מחמת המחילה, ממילא פוקע שעבוד הנכסים.

ד. הראב"ד (השגות למכירה פרק ו הל' יב; "תמים דעים" סי' סא): כיוון שהלווה אומר ללוקח "לאו בעל דברים דידי את", כי מה שאתה בא אלי מכוח המלווה איננו בגלל שקנית אלא בגלל שהמלווה נתן לך הרשאה (והרשאתו חסרת משמעות כי הוא מחל על החוב). וכיוון שבא הלוקח מחמת הרשאה – צריך לומר המלווה ללוקח "זיל דון ואפיק לנפשך"⁶.

¹ והיא דעת מקצת רבנותא שהובאו ברי"ף (כתובות מד. מדפי אלפס).

² כך מביאים הרי"ן (כתובות מד: מדפי אלפס) וראשונים נוספים משמו של ר"ת. ומה שהביאו התוספות (כתובות פה: ד"ה המוכר), שר"ת סובר שסיבת הדין היא משום שמכירת שטרות דרבנן, בתוספות הרא"ש (שם) מבואר שזו אכן הייתה דעתו בתחילה, אבל למסקנה חזר בו ר"ת בזה (בעקבות קשיית הרא"ש ממיין).

³ לשון הרא"ש בתוספותיו (כתובות פה:). הרי"ן ניסח זאת כך: "שעבוד גופו של לווה שהוא מחוייב לפרוע, והוא עיקר השעבוד".

⁴ לדעת הרא"ש (כתובות פרק ט סי' י), משום ש"אין קנין נתפס עליו".

⁵ ד"נכסוהי דאינש אינון ערבינ ביה" (רי"ן כתובות מד: מדפי אלפס).

⁶ כך הבין "קצות החושן" (סי' סו ס"ק כו) את הראב"ד, כשיטה שלישית ודלא כ"לחם משנה" (על הראב"ד בהשגות), שהבין שהראב"ד הולך לשיטת ר"ת.

שיטת הרמב"ם בהסבר דינו של שמואל

הרמב"ם (מכירה פרק ו הל' יב) תולה בפירוש את יכולת המחילה במוכר שטר חוב לחברו בעובדה שתוקף המכירה הנו מדרבנן:

קנין השטרות בדרך הזאת [של כתיבה ומסירה] מדברי סופרים, אבל מן התורה אין הראיות נקנות אלא גוף הדבר בלבד קנוי, לפיכך המוכר שטר חוב לחבירו עדיין יכול למחול, ואפילו יורשו מוחלו.

בית אב לדברי הרמב"ם מצינו בדברי הר"ף (כתובות מד: מדפי אלפט):

אי אמרת בשלמא דאורייתא, משום הכי אינו יכול למחול, אלא אי אמרת דרבנן, אמאי אינו יכול למחול?

כיצד העובדה שתוקף המכירה הוא מדרבנן יש בה כדי להסביר את יכולת המחילה?

כתוב בחידושים המיוחסים לריטב"א (מכת"י גיטין יג: בהוצאת מוסד הרב קוק):

כיון שאין המכירה מן התורה, לפי שאין גופן ממון, אתיא מחילה דאורייתא ומפקא מידי מכירה דרבנן.

והדבר כתוב בקצרה כבר בתוספות (קידושין מח. ד"ה המוכר):

משום דקנין שטר אינו אלא מדרבנן, ולא אלים להפקיע כח הראשון שלא יוכל למחול אותו.

אבל הדברים עדיין סתומים, ואכן – היו שהתקשו, כיוון שעל כל פנים נקנה השטר מדרבנן, ומדוע לא יועיל לעניין זה שכבר לא יוכל למחלו? בתירוץ קושיה זו מצאתי שני כיוונים להסבר:

א. ה"קובץ שיעורים" (ב, בבא בתרא תקטו) הסביר שיש הבדל מהותי בין שני סוגים שבהם חכמים פועלים על גבי המישור של דין תורה: בקניין משיכה, שתיקנו חכמים⁷ שדבר הנקנה עצמו הוא בר קניין מדאורייתא, אלא שחכמים הרחיבו את דרכי הקניין; אבל במכירת שטרות הבעיה היא שדבר הנקנה עצמו איננו בר קניין כלל מדאורייתא, וכאן לא תועיל תקנת חכמים שאפשרה להפקיע את יכולת המחילה.

ב. "אבן האזל" (מכירה פרק ו הל' יב) כתב שכיוון שתוקפה של מכירת שטרות הוא מתקנת חכמים, וזו תקנה לטובת המלווה והלווקח, היא תהיה תקפה כל עוד איננה פוגעת בצד שלישי, אבל כשהמלווה מוחל ללווה על החוב, נמצא שהתקנה מזיקה ללווה, ולפיכך אינה תקפה, ולכן חזר ומחלו מחול.

הסבר נוסף בדעת הרמב"ם

ייתכן שמעיון בפסקי הרמב"ם יצא לנו הסבר נוסף לקושיה שהצגנו כאן. כדי להבין היטב את שיטת הרמב"ם במכירת שטר חוב צריך להקדים ולראות את ההתייחסות ברמב"ם למכירת חוב שאינו בשטר:

מכירה פרק כב הל' ט: המלווה, הואיל ולהוצאה ניתנה אינה בעולם, ואין אדם יכול להקנותה אלא במעמד שלושתן. והוא דבר שאין לו טעם, כמו שבארנו. ואם היתה המלווה בשטר מקנה את השטר בכתיבה ומסירה, שהרי יש כאן דבר הנמסר לקנות שעבוד שבו.

שלוחין ושותפים פרק ג הל' ז: היתה לו מלווה ביד אחר – אינו יכול לכתוב הרשאה עליה, ואפילו היה החוב בשטר, מפני שהמלווה להוצאה ניתנה, ואין אדם מקנה לחבירו דבר שאינו בעולם, ואין לו דרך שיקנה אדם חוב בה אלא במעמד שלשתן והוא דבר שאין לו טעם, כמו שביארנו או בהקניית שטר החוב עצמו בכתיבה ומסירה, מפני שהוא מקנה השיעבוד שבו.

מדברי הרמב"ם (שלוחין ושותפים שם) משמע שיש בעיה יסודית בהקנת חוב, והיא שהחוב הנו דבר שאינו בעולם, ואין אדם מקנה דבר שלא בא לעולם. לכן, כאשר אנו רואים דרך שבה מקנים את החוב, כגון במעמד שלושתם, אין ברור לגמרא (גיטין יג:) כיצד הדבר פועל, ולפיכך מסיקה הגמרא שזוהי "הלכתא בלא טעמא".

לפי זה יש לשאול מדוע אפשר להקנות שטרות חוב בכתיבה ומסירה, והדבר אינו נחשב להלכתא בלא טעמא – הרי גם שם שייך הטעם של "דבר שלא בא לעולם", מכוח היסוד של "מלווה להוצאה ניתנה". ונראה לומר שבמכירת שטר יש גם דבר שנמצא בעולם, ולכן הוא יכול להיקנות – והוא השעבוד. השעבוד הוא הזכות לגביית החוב מהקרקעות. זכות זו מונחת בראיה שבשטר,

⁷ כמובא ברמב"ם (מכירה פרק ג הל' א).

שהרי מכוח אותה ראייה יוכל לגבות, ואם כן כיוון שראייה זו קיימת בשטר, ברור מדוע אין בעיה של הקנאת דבר שלא בא לעולם. ואכן, כך עולה מלשון הרמב"ם (מכירה פרק כב הל' ט).

ישנה בעיה אחרת בהקנאת שטר חוב שאליה מתייחס הרמב"ם (מכירה פרק ו), ומחמתה הוא קובע שמכירת שטרות היא רק מדרבנן:

י. המוכר שטר חוב לחבירו או נתנו לו במתנה, אינו נקנה במסירת השטר לידו, שלא מסר לו אלא הראייה שבו, ואין הראייה נתפסת ביד.

יא. וכיצד יקנה השטר, שיכתוב לו המקנה קנה שטר פלוני וכל השעבוד שיש בו וימסור לו השטר, ונמצא שנקנה בכתיבה ומסירה...

יב. קנין השטרות כדרך הזאת מדברי סופרים, אבל מן התורה אין הראיות נקנות אלא גוף הדבר הקנוי בלבד. לפיכך המוכר שטר חוב לחבירו עדיין יכול למחלו, ואפילו יורשו מוחלו.

בשטרות אמנם יש דבר ממשי בעולם, שיכול לחול עליו קניין, אבל למרות זאת כותב הרמב"ם ש"קניין השטרות כדרך הזאת מדברי סופרים", ומכאן שיש כאן בעיה אחרת, המפורשת בדברי הרמב"ם: "אבל מן התורה אין הראיות נקנות אלא גוף הדבר הקנוי בלבד".

המקור לשיטת הרמב"ם שמכירת שטרות היא דרבנן

הראשונים הצביעו על כך שהמקור לשיטה זו הוא בגמרא (בבא בתרא קמז:):

אמר רב נחמן: אע"ג דאמר שמואל "המוכר שטר חוב לחבירו וחזר ומחלו – מחול, ואפילו יורש מוחל", מודה שמואל שאם נתנו במתנת שכיב מרע דאינו יכול למחלו; אי אמרת בשלמא דאורייתא, משום הכי אינו יכול למחול – אלא אי אמרת דרבנן היא, אמאי אינו יכול למחול?

מגמרא זו אכן משמע שהסיבה שהמוכר שטר חוב יכול למחלו היא משום שתוקף המכירה הוא מדרבנן. בטרם אציע מקור נוסף בגמרא לדברי הרמב"ם, אקדים ואציג קושיה שהקשו התוספות (בבא מציעא נו: ד"ה יצאו; כתובות פה: ד"ה המוכר) על שיטת הרי"ף והרמב"ם, שסברו שמכירת שטרות היא דרבנן. ר"ת מבסס את טענתו שמכירת שטרות היא דאורייתא מהגמרא (בבא מציעא נו:):

אלו דברים שאין להם אונאה: העבדים, והשטרות, והקרקעות, וההקדשות... מנהני מילי? דתנו רבנן: "וכי תמכרו ממכר לעמיתך או קנה מיד עמיתך" – דבר הנקנה מיד ליד. יצאו קרקעות שאינן מטלטלים, יצאו עבדים שהוקשו לקרקעות, יצאו שטרות, דכתיב "וכי תמכרו ממכר" – שגופו מכור וגופו קנוי, יצאו שטרות שאין גופן מכור ואין גופן קנוי, ואינן עומדין אלא לראיה שבהם.

מגמרא זו משמע לר"ת שמכירת שטרות היא דאורייתא, שהרי אם המכירה מועילה רק מדרבנן, כיצד בא הפסוק בתורה, על-פי דרשת חז"ל, למעט שטרות מאונאה – והרי מן התורה הם כלל אינם נקנים?

כיצד יתמודדו הרי"ף והרמב"ם עם ראייה זו? נאמרו בדבר כמה אפשרויות:

א. **תוספות א'** (כתובות פה: ד"ה המוכר): "נהי דהחוב אינו מכור [מדאורייתא על ידי מכירת השטר], מ"מ שייך בו אונאה, שהוא שוה הרבה לקונה שימכרנו בדמים יקרים ללוה".

ב. **תוספות ב'** (שם): המשנה מדברת בציוור שבו היה חייב לו מלווה על-פה, ומעלה לו דמים שיכתוב לו השטר.

ג. **הרשב"א** (בבא בתרא קמז:), הר"ן (כתובות מד. מדפי אלפס) וה"נימוקי יוסף" (כתובות פה:): אין להוכיח מהלימוד מהפסוק לגבי אונאה בשטרות שהם נמכרים מדאורייתא, כי מדרשת הפסוקים אנו לומדים את העקרונות והמאפיינים הבסיסיים של דברים ששייך בהם דין אונאה, היינו דבר המיטלטל וגופו ממון; אלא שחכמים יישמו עקרונות אלו באונאה גם ביחס לדברים שנמכרים רק מדרבנן, כמו שטרות, שהרי סוף סוף "כל דתקון רבנן כעין דאורייתא תקון", ולכן, כיוון שאילו מכירת השטרות הייתה תקפה מדאורייתא לא הייתה אונאה נוהגת בהם – כן גם כאן.

ה"כסף משנה" (מכירה פרק ו הל' יב) כתב שהתירוץ המתאים ביותר לדעת הרמב"ם הוא זה של הר"ן, שהרי הרמב"ם (מכירה פרק יג הל' ח) כתב:

אלו דברים שאין להם הונייה: הקרקעות והעבדים והשטרות וההקדשות, אפילו מכר שוה אלף בדינר או שוה דינר באלף אין בהן הונייה, שנאמר "או קנה מיד עמיתך" – דבר הנקנה מיד ליד, יצאו הקרקעות ויצאו עבדים שהוקשו לקרקעות, ויצאו שטרות, שאין גופן קנוי אלא לראיה שבהן, "עמיתך" ולא הקדש.

ה"כסף משנה" מדקדק מלשון הרמב"ם, שבה רואים שקרקעות נלמדו מייתור ושטרות נלמדו ממשמעות הפסוק⁸. דבר זה מתאים לתירוץ הר"ן לדעתו, כיוון שאם שטרות היו נלמדים מהפסוק בייתור, מסתבר שהתורה כבר הכירה מציאות של מכירת שטר, ולפיכך ראתה צורך להוסיף אותיות בתורה כדי לשלול את האונאה בשטרות; אבל כאשר לומדים אונאה ממשמעות הפסוק, אין משתמע מכך שיש דין מכירת שטרות שהתורה הייתה צריכה להתייחס אליו במיוחד.

לעניות דעתי, לא רק שאין קושיה מגמרא זו על הרי"ף והרמב"ם, שסוברים שמכירת שטרות היא מדרבנן, אלא נראה לי שאדרבה, גמרא זו היא המקור לכך שמכירת שטרות היא מדרבנן, כי הברייתא מביאה מדרש הלכה שהתוכן שלו מכיל לא רק את העובדה שאין אונאה, אלא שבכלל שטר אינו נמכר, וממילא אין בו גם אונאה! וסמך לדברי מצאת בראשית דבריו של הרשב"א (חידושים לבבא בתרא קמז:):

ונראה לי דברי הרב אלפסי ז"ל עיקר, והראיה שהביאו שהיא דאורייתא, ממאי דאיצטריך קרא למעוטי שטרות מאונאה איני מכיר בה, חדא דהא התם אדרבה אמרו "יצאו שטרות שאין גופן מכור ואין גופן קנוי", אלמא התורה העידה עליו שאינו ממכר ואינו קנוי ומכור...

תירוץ זה שפתח בו הרשב"א נראה לי עיקר בדעת הרמב"ם, שכן בנימוקו של הרמב"ם מדוע שטרות אינם נמכרים מן התורה הוא כותב הסבר שמקביל בלשונו ללשון הגמרא האומרת מדוע אין בהם אונאה:

בבא מציעא נו:	הרמב"ם מכירה פרק ו
יצאו שטרות, שאין גופן מכור ואין גופן קנוי, ואינן עומדין אלא לראיה שבהם.	י. המוכר שטר חוב לחבירו או נתנו לו במתנה – אינו נקנה במסירת השטר לידו, שלא מסר לו אלא הראיה שבו, ואין הראיה נתפסת ביד. יב. קנין השטרות בדרך הזאת מדברי סופרים, אבל מן התורה אין הראיות נקנות אלא גוף הדבר בלבד קנוי.

ראוי לציין כי דקדוקו של ה"כסף משנה" ברמב"ם בין הלימודים שמהם לומדים קרקעות לעומת שטרות, מכוון ועולה יפה גם לדרכו הראשונה של הרשב"א, שכן יש כאן שני לימודים לגבי שטרות: הלימוד הראשון הוא שאף שנמכרים מהתורה אין בהם דין אונאה, ואילו הלימוד השני הוא שכיוון שאינם נמכרים מהתורה, אין בהם אונאה.

הבנת הבעייתיות במכירת שטרות בהשוואה למכירת חוב על-פה

אם זהו אכן המקור לרמב"ם, או לכל הפחות הדרך שבה הוא מביין את הסוגיה בבבא מציעא, מסתבר שבמכירת שטר יש בעיה אחרת מהבעיה במכירת מלווה על-פה. הבעיה בהקנאת מלווה על-פה, לדעת הרמב"ם, היא הקנאת דבר שלא בא לעולם, והבעיה בהקנאת שטר חוב היא מכירת דבר שאין גופו ממון (כלומר, שעיקר ערכו אינו בממשותו אלא בזכויות או בפוטנציאל המשפטי הטמון בו). כיוון שמדין תורה דברים שאין גופם ממון אינם נמכרים, הוצרכו חכמים לתקן קניין שיועיל בהם. אלא שעדיין נותר לנו לברר מה תיקנו שיקנה במכירת שטרות.

מכל המקומות שהבאנו, לדעתי, מדויק שגם אחרי שחכמים תיקנו מכירת שטרות לא נמכר החוב עצמו, אלא הראיה שעמה זכות גביית החוב:

מכירה פרק ו הל' י: המוכר שטר חוב לחבירו או נתנו לו במתנה, אינו נקנה במסירת השטר לידו, שלא מסר לו אלא הראיה שבו, ואין הראיה נתפסת ביד.

⁸ הרמב"ם הביא בהלכותיו את הדרשות שלמדו מהפסוקים פטור אונאה קרקעות, עבדים והקדש, ולא הביא את דרשת הפסוק שהובאה בגמרא לפטור שטרות מאונאה.

הל' יא: וכיצד יקנה השטר⁹...

מכירה פרק כב הל' ט: המלוה, הואיל ולהוצאה ניתנה אינה בעולם ואין אדם יכול להקנותה אלא במעמד שלושתן. והוא דבר שאין לו טעם כמו שבארנו. ואם היתה המלוה בשטר מקנה את השטר בכתיבה ומסירה, שהרי יש כאן דבר הנמסר לקנות שעבוד שבו.

שלוחין ושותפים פרק ג הל' ז: היתה לו מלוה ביד אחר – אינו יכול לכתוב הרשאה עליה, ואפילו היה החוב בשטר, מפני שהמלוה להוצאה ניתנה, ואין אדם מקנה לחבירו דבר שאינו בעולם. ואין לו דרך שיקנה אדם חוב בה אלא במעמד שלשתן, והוא דבר שאין לו טעם, כמו שביארנו, או בהקניית שטר החוב עצמו בכתיבה ומסירה, מפני שהוא מקנה השיעבוד שבו.

מדקדוק בדברי הרמב"ם בהלכות המצוטטות לעיל נראה באופן ברור שכוונת הרמב"ם היא שבמכירת שטר חוב אין בעיה של דבר שלא בא לעולם, כי באמת המלוה אינו מקנה את החוב או המעות – כי אלו אינם בעולם, אלא את השטר בלבד, שכולל ראייה שמכוחה יכול הלוקח לגבות את החוב מהלווה. שהרי אם כוונתו של הרמב"ם כשכתב "השעבוד שבו" לחוב עצמו, מה הסביר בכך שכתב שבהקניית שטר חוב בכתיבה ומסירה איננו צריכים להלכתא בלא טעמא, שהרי סוף סוף החוב או המעות אינם בעולם¹⁰?

לאור דברינו ניתן לפתור את הקשר בין הדין של שמואל לעובדה שמכירת שטרות היא מדרבנן, מבלי להיכנס כלל לשאלה אם קניין דרבנן מהני לדאורייתא, ולומר שבסופו של דבר הסיבה שלדעת שמואל המוכר שטר חוב לחברו יכול למחלו היא מפני שהלוקח קנה את הזכות לגביית החוב של המלווה על-ידי קניית הראיה שבשטר, וכיוון שגם אחרי קניין החוב נשאר של המלווה אפילו מדרבנן, ועליו לא חל אפילו קניין דרבנן – יוכל למחול על חוב זה.

הבנה מעין זו ניתן למצוא בדברי המאירי (כתובות פה):

המוכר שטר חוב לחבירו וחזר ומחלו – מחול, שהמכירה בדבר שאין בו ממש אינה מכירה גמורה, והרי אין כאן אלא מכירת זכות, אלא שחכמים תיקנו בה מכירה מתיקון העולם... שאין מטבע נקנה בחליפין אפילו היה בעין, כל שכן בהלוואה, וכתיבה ומסירה אינו מועיל אלא לעניין שיהא יכול לתבוע האחר בדין, ולא יהא יכול לומר לו "לאו בעל דברים דידי את". הא אם רצה למחול – מחול, שהמחילה חזקה מן ההקנאה.

קושיה מלשון הרמב"ם

יוצא אם כן, על-פי דרכנו, שהסיבה הישירה לדעת הרמב"ם, שבעטיה ניתן למחול על שטר חוב, היא מפני שהחוב לא נמכר כלל, שכן הדרך היחידה למכור חוב היא במעמד שלושתם. לפי זה מתעוררת קושיה מלשון הרמב"ם (שם הל' יב), שם משמע שהסיבה שיכול למחול היא משום שהראיות אינן נקנות מן התורה אלא רק מדרבנן, ולפי מה שהסברנו, גם אם הראיות היו נקנות מן התורה לא צריכה להיות בעיה למחול, כי החוב עדיין שייך לו.

וצריך לומר שכך יש להבין את לשונו:

קנין השטרות כדרך הזאת מדברי סופרים, אבל מן התורה אין הראיות נקנות אלא גוף הדבר הקנוי בלבד. לפיכך [כיוון שאת גוף הדבר הקנוי, שהוא מעות, המלווה לא קנה – שאינן בעולם, ורק הראיה נקנית מדרבנן] המוכר שטר חוב לחבירו עדיין יכול למחלו, ואפילו יורשו מחלו.

ניתן לראות הבנה זו בדברי הרמב"ם (זכיה ומתנה פרק י הל' ב) עצמו:

ומפני מה המוכר או נתן שטר חוב לחבירו וחזר ומחלו היורש מחול, ושכיב מרע שנתן שטר חוב אין היורש יכול למחול? מפני שקנין הראיה בשטר מדבריהם, לפיכך היורש עדיין זה השטר שלו הוא מן התורה ומחלו, ומתנת

⁹ משמע שלא החוב נקנה אלא השטר.

¹⁰ ואם יציע מאן דהוא לרחות ולומר שאפילו שהמעות או החוב אינם בעולם, הקנאת השטר מועילה כמעשה קניין להקנאת החוב עצמו, נקשה אנו שאם אכן כל הבעיה היא רק ברמת מעשה הקניין, אפשר היה להציע פתרון זה גם במעמד שלושתם, ולא להידחק להלכתא בלא טעמא. זאת ועוד, מהגדרת הבעייתיות ההלכתית משמע שהבעיה היא מעבר להופעת מעשה קניין הולם.

שכיב מרע אע"פ שהיא מדבריהם עשו אותה כשל תורה, וכאילו קנה ממון שבשטר מן התורה, והגיע לידו ולא נשאר ליורש בו קנין, ולפיכך אינו מוחל.

אנו רואים אם כן מדברי הרמב"ם שתוקף המכירה של השטר איננו הסיבה הישירה לכך שיוכל או לא יוכל למחול, אלא תוקף המכירה מסביר מה נמכר כאן (הממון שבשטר או הראיה שבשטר), ולפי הידיעה מה נמכר נוכל לדעת אם ניתן למחול.

השוואה ליכולת המחילה בהקנת חוב במעמד שלושתם

הראשונים נחלקו בשאלה אם ניתן למחול על חוב שהמחהו המלווה במעמד שלושתם. הרמב"ם לא התייחס במפורש לשאלה זו, אבל הראשונים למדו את עמדתו מדין בקדושין (אישות פרק ה הל' יז):

היה לו חוב ביד אחרים ואמר לה "הרי את מקודשת לי בחוב שיש לי ביד זה" במעמד שלשתן – הרי זו מקודשת.

ולמד ה"מגיד משנה" מפסק הרמב"ם כאן עולה, שעמדתו היא שלא ניתן למחול על חוב שהומחה במעמד שלושתם¹¹.

לפי דרכנו בהסבר הרמב"ם במכירת שטר חוב, ברור ההבדל בין מכירת שטר לבין הקנת חוב במעמד שלושתם: בהקנת חוב במעמד שלושתם החוב עצמו נמכר, ולכן לא יוכל למחול, ואילו במכירת שטר חוב – החוב נשאר בבעלות המלווה. אך אם נאמר ברמב"ם שכל הסיבה לכך שהמוכר שטר חוב יכול למחול היא רק תוקפה של המכירה, הלא גם מעמד שלושתם תוקפו מדרבנן, ומהי הסיבה להבדל? ומדוע לא תיקנו חכמים גם במכירת שטרות שכל החוב יקנה, וממילא לא ניתן יהיה למחול על החוב?

נראה להציע שחכמים נדחקו לתקן "הלכתא בלא טעמא" רק כאשר היה צורך ממשי בכך. לכן דווקא במקום שבו אין אפשרות להפוך את מעות ההלוואה למעות זמינות לצורך מקח וממכר, או לצורך עידוד מלווים להלוות, אלא אם יתקנו חכמים ביצוע של הקנת חוב – זה מה שיעשו; אבל בשטר חוב ניתן לממש את החוב על-ידי הקנת הזכות לגבייה, ולכן חכמים הסתפקו בכך, ולא הוצרכו לתקן גם שהחוב עצמו יימכר.

הקנת חוב בעל-פה וחוב בשטר בקניין אגב

ההבדל בין שתי הבעיות בהקנת חוב על-פה או שטר חוב עולה בבירור בהשוואה בין דברי הרמב"ם בשתי הלכות העוסקות בקניין אגב:

מכירה פרק ו הל' ז: ...ראובן שהיה לו חוב על שמעון והקנה ללוי קרקע ועל גבה חוב שיש לו אצל שמעון, יראה לי שלא קנה החוב.

הרמב"ם כתב שחוב איננו נקנה באגב. לעומת זאת, שטר חוב ניתן להקנות באגב:

מכירה פרק ו הל' יד: המקנה לחבירו קרקע כל שהוא, והקנה לו על גבה שטר חוב – הרי זה קנה השטר בכל מקום שהוא בלא כתיבה ובלא מסירה, ויראה לי שגם זה יכול למחול אחר שמכרו.

מה ההסבר לכך שמוכר שטר חוב באגב יוכל למחול? אם נאמר שסיבת הדבר היא משום שמבחינה פורמלית תוקף הקנאה זו הוא מדרבנן¹², לא ברור מדוע היה צריך לפתוח דין זה בביטוי "יראה לי", וכל שכן אם הרמב"ם סובר שקניין אגב מועיל מדאורייתא. ונצטרך לומר שהרמב"ם הסתפק אם קניין אגב הוא מדאורייתא או מדרבנן. אולם לפי דרכנו, ייתכן לומר שהסיבה שיוכל למחול היא כי סוף סוף הוא "קנה השטר" – כלשון הרמב"ם, ולא קנה את החוב עצמו, וכיוון שהחוב עדיין שלו, יכול עדיין למחלו.

ומדוע לפי זה פתח פסק זה בביטוי "יראה לי"? הרי היסוד שלפיו קבע הרמב"ם שרק הראיה נקנית לפי הבנתנו הוא הגמרא, שקובעת שמעמד שלושתם הוא הלכתא בלא טעמא, ואין דרך אחרת להקנות חוב אם לא בדרך זו. אם כן איה מקורו בגמרא?

אכן נראה ליישב¹³ לפי הצעתנו, ולקשור את הביטוי "יראה לי" בהלכה זו עם הביטוי "יראה לי" שכתב הרמב"ם בהלכה זו לגבי הקנת חובות על-פה באגב באופן הבא: הרמב"ם התלבט אם ניתן להקנות חוב על-פה באגב. היה צד לומר שהחיסרון של הקנת חוב בתור "דבר שלא בא לעולם" בא לידי ביטוי דווקא כשברצונך להקנות אותו בפני עצמו, אבל כאשר הוא טפל לקניין אחר, חיסרון זה אינו משמעותי. אם צד זה הוא נכון, הרי שגם כאשר המלווה מקנה שטר חוב באגב יקנה את החוב עצמו, ואז

¹¹ וזו ההבנה הפשוטה ברמב"ם. ו"קצות החושן" (סי' קכו ס"ק ה) הציע הסבר שלפיו אין להוכיח כן מהרמב"ם.

¹² וכשיטת התוספות (בבא קמא יב. ד"ה אנא) והרא"ש.

¹³ כן שמעתי מידידי, הרב עופר לבנת.

המשמעות של זה לפי הבנתנו ברמב"ם היא שלא ניתן יהיה למחול עליו, בלי קשר לשאלה אם קניין אגב חל מדאורייתא או מדרבנן. הרמב"ם נטה להכריע שהחיסרון של דבר שלא בא לעולם הוא קריטי גם בקניין אגב, ומאותה סיבה שנראה לו בהלכה זו שחוב לא נקנה באגב, נראה לו בהלכה יד שאם הקנה שטר חוב באגב החוב לא נקנה, ויוכל למחול עליו. ויש בדוגמה זו קצת ראייה לשיטתנו.

סיכום

ההבנה המקובלת בשיטת הרמב"ם בהסבר הדין המפורסם של שמואל, שהמוכר שטר חוב לחברו וחזר ומחלו מחול, הנה ההסברה הפורמלית שתולה את יכולת המחילה בעובדה שתוקפה של מכירה זו הוא מדרבנן.

הצעתנו במאמר היא שהרמב"ם מסביר את יכולת המחילה בעובדה שבמכירת שטרות לא נקנה החוב ללוקח אפילו מדרבנן, אלא רק הזכות לגביית אותו חוב מכוח קניית הראיה שבשטר נקנתה. הראינו כי הסבר זה תואם את דקדוק לשונו של הרמב"ם ופותר את קושיית האחרונים בנוגע לקניין דרבנן, אם מהני לדאורייתא.

כמו כן, על-פי הסבר זה הסברנו הבדלים בדין בין מכירת שטרות להקנאת חוב במעמד שלושתם ולהקנאת חובות ושטרי חובות בקניין אגב.

תוך כדי הדברים ערכנו השוואה בין הבעיות הקנייניות בחוב על-פה ובחוב בשטר, והעלינו הצעה למקור מברייטא לשיטתם של הרי"ף והרמב"ם, שסוברים שמכירת שטרות היא מדברי סופרים.